

Erdem BULUT¹

1. Dr., Ostim Teknik Üniversitesi, buluterdem@yahoo.com

Üretimden Bağımsız Tarımsal Destekler Üretimi ve Ticareti Nasıl Etkiler?

Özet

Tarımsal destekler dünya genelinde önemli bir tartışma konusudur. Bunun nedeni, özellikle üretime bağımlı desteklerin oluşturduğu arz fazlasının iç ve dış piyasada yarattığı bozucu etkilerdir. Nitekim bu etkinin sonucu olarak küresel ticaret ile küresel refah önemli derecede daralmaktadır. 1995 yılında imzalanan Tarım Anlaşması ile tarımsal desteklerin üretim etkisini sınırlamak için gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üretimden bağımsız desteklere yönelmiştir. Amaç, tarımsal desteklerin üretimi ve ticareti ya hiç etkilememesi ya da çok az etkilemesidir. Ancak üretimden bağımsız desteklerin üretim etkisine yönelik özellikle son dönemde yapılan çalışmalar, bu tür desteklerin üretimi önemli derecede etkileyebileceğini göstermektedir. Bu çalışma, Dünya Ticaret Örgütü bünyesinde devam eden yeni tur müzakerelerin en ihtilafli konularından birini oluşturan üretimden bağımsız destekler ile bu desteklerin üretim etkisine ışık tutmaktadır. Çalışmanın odak noktası, üretimden bağımsız desteklerin üretimi hangi kanallar aracılığıyla nasıl etkilediğini göstermektir. Bu çalışma aynı zamanda, çok taraflı ticaret müzakerelerinin taraflarından biri olan Türkiye'nin tarımsal destekleme politikaları için farklı bir bakış açısı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dünya Ticaret Örgütü, Tarım Anlaşması, Tarımsal Destekleme Politikası, Üretimden Bağımsız Tarımsal Destekler.

JEL Sınıflama Kodları: F13, Q17, Q18.

How Do Decoupled Agricultural Supports Affect Production and Trade?

Abstract

Agricultural supports are a major topic of debate around the world. The reason for this is the distorting effects of the excess supply created by coupled supports on domestic and foreign markets. As a result of this effect, global trade and global welfare shrink significantly. With the Agreement on Agriculture (1995), developed and developing countries turned to decoupled payments in order to limit the production effect of agricultural supports. The aim is to ensure that agricultural supports have little or no impact on production and trade. However, recent studies on the production impact of decoupled supports show that these supports can affect production. This paper sheds light on one of the most contentious issues in the new multilateral trade negotiations under the World Trade Organization, namely decoupled payments and their production impact. The focus of the paper is to examine the channels through which decoupled supports affect production. This paper also provides a different perspective for Turkey's agricultural support policies as a party to the multilateral trade negotiations.

Keywords: World Trade Organization, Agreement on Agriculture, Agricultural Support Policy, Decoupled Agricultural Supports.

JEL Codes: F13, Q17, Q18.

Giriş

Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) kapsamında düzenlenen yedi çok taraflı ticaret müzakeresinin¹ tartışmalı konularından biri sübvansiyon politikaları olmasına rağmen söz konusu müzakerelerde tarımsal destekler gündeme gelmemiştir (IMF, vd. 2022). Özellikle gelişmiş ülkelerin tarımsal destekler konusunda taviz vermekten uzak bir tutum sergilemeleri bunun en büyük nedeni olarak gösterilmiştir. Ancak 1986-1994 yılları arasında düzenlenen ve sekizinci çok taraflı ticaret müzakeresi olan Uruguay Turunda tarımsal destekler ilk defa kapsamlı olarak ele alınmış ve en nihayetinde Tarım Anlaşması² imzalanmıştır (WTO, 2016).

Tarımsal desteklerin, Tarım Anlaşması ile gündeme gelmesinin en büyük nedeni, tarımsal desteklerin üretim etkisinin dünya genelinde önemli bir sorun olmaya başlamasıdır. Zira tarımsal destekler ikinci dünya savaşına kadar üretimi artırarak gıda arz güvenliğini teminat altına almak gibi stratejik bir amaçla verilmiştir. Ancak ikinci dünya savaşından sonra özellikle batı dünyasında sağlanan politik istikrar ve teknolojik gelişmeler tarımsal üretimde olağanüstü artışlara neden olmuştur. Böyle bir durumda, üretim artışına yönelik verilen piyasa fiyat destekleri ise özellikle gelişmiş ülkelerde üretimin daha da artması ile sonuçlanmıştır (İKV, 2006; Tokarick, 2003).

Tarımsal üretimde yaşanan arz fazlasının iç ve dış piyasada yarattığı birçok sonuç bulunmaktadır. Öncelikle iç piyasaya değinecek olursak, arz fazlası iç piyasa ürün fiyatlarını düşürmekte ve bu da doğrudan çiftçi gelirlerini etkilemektedir (Bulut ve Aslan, 2022). Çiftçi gelirlerinin negatif etkilenmesinin iki sonucu bulunmaktadır. İlk olarak, her ne kadar tarım sektörünün ekonomi içindeki ağırlığı zamanla azalsa da tarımın stratejik önemi

devam etmektedir. Bu nedenle de en azından bir ülkenin kendi kendine yetecek kadar üretim yapacak nüfusu tarım sektöründe istihdam etmesi gerekmektedir. İkincisi ise gelir kaybı yaşayan çiftçilere, belirli bir yaşam standardının altına düşmeyecek şekilde gelir transferi yapılmasıdır (Achterbosch ve Roza, 2007). Her iki durum esasında tarım sektörünün desteklenmesi için gerekli olan meşru gerekçeleri oluşturmaktadır.

Tarımsal üretimdeki arz fazlasının dış piyasada yarattığı etki süreci ise nispeten daha karışık bir seyir izlemektedir. Arz fazlası ile tarım ürünlerinin fiyatları dünya genelinde düşmekte ve bu durum en fazla ekonomisi tarıma dayalı az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri olumsuz etkilemektedir. Böyle bir durumda, bir taraftan çiftçi gelirleri diğer taraftan o ülkenin ihracat gelirleri düşmektedir (Bulut ve Bayraktar, 2013). Az gelişmiş ülkelerin ihracat gelirleri büyük ölçüde tarım sektörüne bağımlı olduğundan, tarım ürünlerinin fiyatlarındaki düşmeler en çok bu ülkeleri olumsuz etkilemektedir. Dış açık, bütçe açığı, yüksek kur ve enflasyon söz konusu olumsuz etkilerden sadece bir kısmıdır (Galtier, vd. 2013).

Arz fazlasının yarattığı olumsuz etkilere karşı, ülkelerin kendilerini korumak amacıyla aldıkları tedbirler en fazla küresel ticareti ve dolayısıyla küresel refahı olumsuz etkilemektedir. Azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin iç piyasalarını korumak amacıyla aldığı korumacı tedbirler, arz fazlasına sahip özellikle gelişmiş ülkelerin tarım ürünlerinin bu piyasalara erişimini engellemektedir. Diğer taraftan ise ülkeler küresel rekabette avantajlı konuma geçmek amacıyla tarım sektörünü sübvansiyon etmektedir. Ancak az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin finansman imkânlarının gelişmiş ülkelerin gerisinde kalması, bu ülkeleri dezavantajlı konuma düşürmektedir (Rickard, 2012).

Özet olarak, tarımsal desteklerin yarattığı üretim artışı bir yandan kıt olan kaynakların etkinsiz bir şekilde kullanımına neden olurken diğer taraftan küresel ticareti ve refahı olumsuz etkilemektedir.

1 Bahsi geçen turlar şu şekildedir: Cenevre (1947), Anncy (1949), Torquay (1950), Cenevre (1955), Dillon (1961), Kennedy (1964) ve Tokyo (1973).

2 Tarım Anlaşmasının (Agreement on Agriculture) tam metni için: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/14-ag_01_e.htm

Nitekim bunun sonucu olarak çok taraflı ticaret müzakerelerinden Uruguay Turu (1986-1994) sonunda imzalanan Tarım Anlaşması (1995) ile özellikle üretime bağımlı desteklerde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler belirli miktarlarda indirimle gitmişler ve üretimden bağımsız desteklere yönelmişlerdir³ (WTO, 2016). Tarım Anlaşması ile birlikte piyasalara erişim, ihracat sübvansiyonları ve tarımsal destekler konusunda birçok adım atılsa da tarımsal destekler uluslararası ticaretin en tartışmalı konularından biri olmaya devam etmektedir⁴ (Clapp, 2006).

Tarımsal destekler üzerindeki tartışmaların en büyük nedenlerinden biri, üretimden bağımsız olduğu gerekçesiyle özellikle gelişmiş ülkeler tarafından uygulamaya konulan tarımsal desteklerin gerçekten de üretimden bağımsız olup olmadığıdır. Yapılan güncel çalışmalar, üretimden bağımsız desteklerin çiftçilerin üretim kararlarını etkileyerek piyasayı bozucu etkiye sahip olabileceğini göstermektedir (Hennessy, 1998, Sarris, 2016, Ahearn, vd. 2004, Ciaian, 2008). Bu noktada ön plana çıkan soru, üretimden bağımsız olan bir desteğin üretimi nasıl etkilediğidir. Bu çalışmada, üretimden bağımsız desteklerin

3 Tarım Anlaşmasında ele alınan konular yurtdışı destekler, piyasaya giriş ve ihracat sübvansiyonlarıdır. Tarım Anlaşmasında, piyasaya girişle ilgili bütün tarife dışı önlemlerin kaldırılması öngörülmüştür. Ancak üye ülkelerin geçiş sürecinde karşılaşılabilecek zorluklar da göz önünde bulundurularak 1986-1988 baz yılını aşmamak kaydıyla üye ülkelere eşdeğer tarife uygulama hakkı tanınmıştır. Bununla birlikte, gelişmekte olan ülkelere 2004 yılına kadar, tarife cetvelinde gösterilen her bir eşya için en az %10 olmak üzere ortalama %24 oranında tarife indirimi yapmayı taahhüt etmişlerdir. Gelişmiş ülkeler ise 2000 yılına kadar tarife cetvelinde gösterilen her bir eşya için en az %15 olmak üzere ortalama %36 oranında tarife indirimi yapmayı taahhüt etmiştir. Az gelişmiş ülkeler bütün indirimlerden muaf tutulmuştur. Tarımsal destekler konusunda da benzer bir yöntem uygulanarak üretim ve ticaret üzerinde etkili olan desteklerde gelişmiş ülkelerin 2000 yılına kadar %20, gelişmekte olan ülkelerin 2004 yılına kadar %13,5 oranında indirim yapması öngörülmüştür. Yine az gelişmiş ülkeler bütün indirimlerden muaf tutulmuştur. Bununla birlikte, üretim ve ticaretten bağımsız destekleri uygulama konusunda bütün ülkeler serbest bırakılmıştır (WTO, 2016).

4 Örnek vermek gerekirse, Tarım Anlaşmasında tarife indirimi öngörülmesine rağmen spesifik olarak hangi ürünlerde tarife indirimi yapılacağına yönelik tanımlama yapılmamıştır. Bunun sonucu olarak üye ülkeler, hassas oldukları tarımsal ürünlerden ziyade farklı ürünlerde tarife indirimlerine yönelmişlerdir. Gelişmiş ülkelerin et ve süt ürünlerindeki yüksek tarifeleri koruyorumaları bu duruma en güzel örnektir. Yine Anlaşmada üretimden bağımsız desteklere yönelik genel bir tanımlama yapılmasına rağmen destek bazında ayrıştırma yapılmaması, gelişmiş ülkelerde uygulanan ve üretimden bağımsız olduğu iddia edilen desteklerin sorgulanmasına neden olmaktadır (Singh, 2004).

çiftçilerin üretim kararlarını nasıl etkilediğine yönelik teorik tartışmalar, güncel literatür eşliğinde ele alınacaktır.

1- Üretimden Bağımsız Destekler

Geleneksel tarımsal destekleme politikalarının temelini üretime bağımlılık kriteri oluşturmaktadır. Bir diğer ifadeyle, tarımsal desteklemenin tutarı doğrudan ürün fiyatına veya üretim miktarına bağımlıdır. Buna göre destekleme yapılacak ürünün piyasa fiyatı, belirli bir fiyat seviyesinin altına (ki bu seviye genellikle üretim maliyeti olarak ifade edilmektedir) düştüğünde, aradaki fark devlet tarafından üreticiye ödenmekte veya o fiyat seviyesi üzerinden devlet tarafından satın alınmaktadır. Yapılacak destekleme ödemesi üretim miktarına bağımlı olduğunda ise üretim miktarı kadar çiftçiye ek bir ödeme yapılmaktadır. Her iki durum da çiftçilerin daha fazla üretmelerine neden olduğundan piyasayı bozucu etkiye sahiptirler (Laborde, vd. 2020).

Üretime bağımlı desteklerin piyasayı ve dolayısıyla küresel ticareti bozucu etkisini göz önünde bulunduran OECD ilk olarak 1987 yılında yayımlanan Bakanlar bildirisinde, tarımsal üretimde piyasa sisteminin işler olması gerektiğini ve üye ülkelerin bu yönde adımlar atması gerektiğini vurgulamıştır (OECD, 2005). Üretimden bağımsız destek terimi (decoupled) her ne kadar OECD toplantısında doğrudan kullanılsa da bu terim ilk defa Tarım Anlaşmasında yer almıştır (WTO, 2016). GATT bünyesinde yürütülen Uruguay Turu sonunda imzalanan Tarım Anlaşmasında üretimden bağımsız destek terimi, üretim üzerinde hiçbir etkisi olmayan veya çok az etkisi olan destek şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre Anlaşma içinde üretimden bağımsız destekler için belirlenen uygunluk kriterlerini aşağıda gösterildiği şekilde sıralamak mümkündür (Tarım Anlaşması, 1995):

- Destekleme ödemesinin gelir, statü (arazi sahipliği, üretici vb.) önceden tanımlanmış ve belirlenmiş veya sabit bir dönemdeki faktör

kullanımı veya üretim miktarına göre yapılması gerekmektedir.

- Yapılacak ödeme, baz yıldan sonraki herhangi bir yılda yapılacak üretim miktarına bağlı olmayacaktır.
- Yapılacak ödeme, baz yıldan sonra oluşacak ulusal veya uluslararası fiyat seviyesi ile bağlantılı olmayacaktır.
- Yapılacak ödeme, baz yıldan sonraki dönemlerde kullanılan üretim faktörleriyle bağlantılı olmayacaktır.
- Söz konusu ödemenin alınması üretim yapılması şartına bağlı olmayacaktır.

Bununla birlikte, yine Anlaşma içinde hangi desteklerin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yapacağı indirimlerden muaf olacağı izah edilmiştir. Muafiyet kapsamında değerlendirilecek bir desteğin ise öncelikle aşağıdaki iki temel kıstasa uygun olması gerekmektedir. Bunlardan ilki tarımsal desteğin tüketiciden yapılan herhangi bir transferi içermemesi iken ikincisi, desteğin üreticilere fiyat desteği sağlamada bir etkisinin olmamasıdır. Buna ilave olarak tarımsal desteğin aşağıda belirtilen özel kıstas ve şartlara uygun olması gerekmektedir. Örnek vermek gerekirse, tarım sektörüne ve kırsal kalkınmaya fayda sağlayan tarımsal destek ödemeleri bu kapsamda değerlendirilmektedir. Daha da somutlaştırılacak olunursa, tarım ve çevre ile ilgili araştırma geliştirme projeleri, hastalık ve bitki zararlıları ile mücadele programları, eğitim hizmetleri, üretici ve tüketicilere yönelik bilgilendirme hizmetleri ve kırsal kalkınmayı destekleyici harcamalar bu kapsamda değerlendirilmektedir (Tarım Anlaşması, 1995).

Muafiyet kapsamında değerlendirilen bir diğer kıstas gıda güvenliği amacıyla tutulan kamu stoklarıdır. Buna göre, gıda güvenliği kapsamında oluşturulacak kamu stokları için yapılacak harcamalar indirimlerden muaftır. Yine ülkeler tarafından yapılacak yurtiçi gıda yardımları, üreticilere yapılacak doğrudan ödemeler, fiyattan

ve üretimden bağımsız gelir desteği, gelir sigortasına devletin yapacağı katkılar, doğal afet yardımları, çevre programı kapsamında yapılacak ödemeler ve yapısal reformlar için yapılacak harcamalar da indirimden muaf olarak tanımlanmıştır (Tarım Anlaşması, 1995).

Tarım Anlaşmasından sonra gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler mevcut tarımsal destekleme politikalarında birçok revizyon yapmıştır. Bu kapsamda Amerika Birleşik Devletleri geçmiş yıllardaki ekim alanına göre destekleme ödemesi yapmaya başlarken Avrupa Birliği gelirin ve ekim alanının referans alındığı doğrudan ödemelere yönelmiştir (Baffes ve de Gorter, 2005). Türkiye ise 2000'li yılların başında uygulamaya koyduğu Tarım Reformu ile doğrudan gelir desteği ve alan bazlı desteklere yönelmiştir (Acar ve Bulut, 2009). Tarım Anlaşmasından sonra birçok ülke üretimden bağımsız desteklere yönelse de yapılan çalışmalar, bir destek üretimden bağımsız olsa bile üretim üzerinde etkili olabileceğini göstermektedir (Andersson, 2004).

2. Üretimden Bağımsız Destekler Üretimi Nasıl Etkiler?

Yapılan son çalışmalar, bir tarımsal desteğin üretim miktarı ve fiyat seviyesi gibi değişkenlerden bağımsız olsa bile çiftçilerin üretim kararı üzerinde etkili olabileceğini göstermektedir. Bu durum ise üretimden bağımsız desteklerin piyasa sistemi üzerinde bozucu etkisinin bulunduğu anlamına gelmektedir (Banga, 2016). Özellikle risk ve belirsizliğin hakim olduğu tarım sektöründe çiftçilere yapılacak herhangi bir ödeme çiftçilerin daha fazla risk almasına neden olabilir. Yine üretimden bağımsız tarımsal destekler tarım arazisi, işgücü ve kredi piyasasını etkileyerek üretimi artırabilir. Nitekim ilerleyen başlıklarda bu etki mekanizması ele alınacaktır.

2.1. Risk ve Belirsizlik Altında Üretim Etkisi

Tarımsal destekleme ödemelerinin temel amacı, tarımsal ürün fiyatlarındaki dalgalanmanın çiftçi

gelirlerinde neden olduğu istikrarsızlığı minimize etmek ve tarımsal üretimde sürekliliği sağlamaktır (European Commission, 2011). Destekleme ödemeleri çiftçi gelirinde bir artış yarattığından, söz konusu artış çiftçilerin üretim kararlarını etkileyebilir. Böyle bir durumda, tarımsal destek ne kadar üretimden bağımsız olursa olsun, çiftçi gelirindeki artış vasıtasıyla üretimi artırabilir. Bir diğer ifadeyle, çiftçi gelirindeki artışlar, çiftçilerin üretim yapma, üretim yapmama veya da farklı ürünlere yönelme kararını etkileyebilir.

Çiftçi gelirindeki artışların üretimi etkilemesinin birinci şartı çiftçilerin risk ve belirsizlik altında bulunmasıdır. Zira risk ve belirsizlik altında bulunan çiftçilere yapılan ödemelere, çiftçiler daha fazla risk alarak veya riskten kaçınarak tepki verebilir (Hennessy, 1998). Aslında tarımsal faaliyette bulunan üreticiler için risk ve belirsizlik olgusu çok daha fazla önemlidir. Zira risk ve belirsizlik tarım sektörünün geneline hakimdir. İklim değişiklikleri, yağışlar, fiyat belirsizliği ve tarımsal ürünün pazarlama süreci tarım sektöründeki risk ve belirsizliğin temel kaynaklarını oluşturmaktadır (Singla ve Sagar, 2014).

Genel olarak risk ve belirsizlik altında bulunan çiftçilere yapılacak ödemelerin etkisi çiftçilerin risk ve belirsizlik ile ilgili algısına bağlı olacaktır. Risk almayı seven çiftçiye yapılacak bir ödeme çiftçinin daha fazla risk alarak daha fazla üretmesi ile sonuçlanacak iken risk almaktan kaçınan bir çiftçi için bu durum geçerli olmayacaktır (Moschini ve Hennessy, 2001). Dolayısıyla çiftçilere yapılan üretimden bağımsız bir desteğin, risk ve belirsizlik altında bulunan bir çiftçiye daha fazla üretime sevk etmesinin şartlarından bir diğeri de üreticilerin azalan mutlak riskten kaçınma varsayımı altında hareket etmesidir.

Azalan mutlak riskten kaçınma varsayımı altında hareket eden çiftçilere yapılacak ödemeler, çiftçinin üretim kararını gelir ve sigorta etkisi yoluyla etkilemektedir. Tarımsal desteğin çiftçinin servetinde yaptığı artışın çiftçinin daha fazla risk alarak daha çok üretmesine neden olması

gelir etkisi ile ifade edilmektedir. Sigorta etkisi ise çiftçiye yapılan ödemelerin çiftçi gelirindeki dalgalanmaları azaltarak çiftçinin maruz kaldığı riski düşürmesi olarak tabir edilmektedir. Yine bu durum da çiftçinin daha fazla risk almasına ve en nihayetinde üretim kararını etkilemesine neden olabilir (Hennessy, 1998; OECD, 2000; Fabienne, vd. 2008).

Gelir ve sigorta etkisi göz önünde bulundurulduğunda, ürün fiyatlarındaki değişim sonucunda oluşan gelir riskini azaltacak piyasa fiyat desteklerinin sigorta etkisi yoluyla etkili olacağı sonucu çıkarılabilir. Yine fark ödemesi desteği gibi üretim miktarına bağımlı olan desteklerin gelir ve sigorta etkisini birlikte yaratması beklenebilir. Üretim miktarından ve ürün fiyatından bağımsız alan bazlı destekler gibi doğrudan ödemeler ise çiftçilerin gelirini artırmayı hedeflediğinden daha çok gelir etkisi yaratacaktır (OECD, 2000).

2.2. Finansman Kısıtı ve Üretim Etkisi

Tarımsal üretimde sürekliliği sağlamak, yeni yatırımlar yapmak veya teknolojik yatırımlar yoluyla verimliliği artırmak, en nihayetinde belirli bir düzeyde yatırım yapmayı gerektirmektedir. Söz konusu yatırım için üreticilerin önündeki en büyük engel finansman kısıtıdır. Elinde yeterince finansal kaynak bulunmayan çiftçilerin yeni yatırım yapma imkânı da sınırlı olacaktır. Bu durum çiftçilerin yeni üretim yapma kararını engelleyebileceği gibi tarımsal verimliliği de azaltabilir. Nitekim günümüzde az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı düşük verimlilik sorununun en büyük nedenlerinden biri yeterli finansal kaynağın bulunmamasıdır (Sarris, 2016).

Tarımsal destek ödemeleri çiftçiler için önemli bir gelir kaynağı olduğu gibi aynı zamanda önemli bir finansman kaynağıdır. Tarımsal destek ödemeleri özellikle uzun dönemde çiftçilerin servetlerini etkileyerek sadece üretim kararlarını değiştirmemekte tüketim, tasarruf ve yatırım kararlarına da etki etmektedir. Bu durum esasında üretimden bağımsız desteklerin hangi kanallar

ile üretimi artırabileceğinin güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Ancak, tarımsal desteklerin yatırım etkisinde bulunması, üreticilerin daha fazla kâr için daha fazla üretim güdüsüyle hareket etmesine bağlı olacaktır (O'Toole ve Hennessy, 2015).

Daha fazla yatırım yapmak isteyen fakat sermaye kısıtı altında bulunan çiftçiler için üretimden bağımsız destekler ek bir finansman ve krediye daha kolay erişim imkânı sağlamaktadır. Üretimden bağımsız destekler aynı zamanda arazi fiyatlarını artırarak çiftçilerin daha fazla kredi almalarına da olanak sağlayabilir. Zira özellikle gelişmiş ülkelerde çiftçiler, mülkiyetleri altında bulunan tarım arazilerini finans kuruluşlarına karşılık göstermek suretiyle kolay bir şekilde kredi temin edebilmektedir. Tarımsal desteklerin arazi fiyatları üzerindeki pozitif etkisi göz önünde bulundurulduğunda ise ilave tarımsal destek transferi çiftçilerin krediye daha kolay ve daha fazla miktarda ulaşması anlamına gelmektedir (Roe, vd. 2003).

Üretimden bağımsız desteklerin yatırım kanalıyla üretim üzerindeki etkisi, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için daha sınırlı olabilir. Zira bu ülkelerin yaşadığı yapısal problemlerden biri finansal piyasaların yeterince derin ve geniş olmamasıdır. Tarımsal destekler arazi fiyatlarını artırsa ve üreticiler için ek bir finansman yaratsa bile kredi imkânları sınırlı olan ülkeler için yatırım ve üretim etkisi daha az olacaktır. Yine bu ülkelerin yaşadığı bir diğer sorun tarım arazilerininin mülkiyet sorunudur. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki tarım arazilerininin büyük çoğunluğunda tapu ve kadastro çalışmaları yapılmamıştır. Bu durum, bu ülkelerdeki çiftçilerin faaliyet gösterdiği arazileri karşılık göstermek suretiyle bankalardan kredi çekme imkânını önemli derecede düşürmektedir (De Soto, 2005). Bütün bunların sonucu olarak, her ne kadar üretimden bağımsız tarımsal desteklerin yatırım kanalıyla üretimi artırdığı söylene de bu durumun aslında ülkenin gelişmişlik derecesine bağlı olduğu sonucu çıkarılabilir.

2.3. İşgücü Piyasası ve Üretim Etkisi

Geçtiğimiz yüzyıl boyunca tarım sektörü büyük bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bir önceki yüzyılın başında tarımsal faaliyetler büyük ölçüde emeğe bağımlı iken teknolojik gelişmeler ile birlikte bu bağımlılık azalmıştır. Günümüzde, tarımsal üretim sürecinde makine ve ekipmanlar önemli rol oynamaktadır (Diao vd. 2016). Ancak bu durum işgücünün tarımsal üretim sürecinde artık bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Bugün için gelişmiş ülkelerde toplam istihdamın %1 ile %4'ü arasındaki işgücü tarım sektöründe istihdam edilirken ülkelerin gelişmişlik seviyesi ile ters orantılı olarak bu oran artmaktadır. Türkiye'de 2022 yılı itibarıyla tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payı yaklaşık olarak %17 seviyesindedir.

İktisat teorisine göre işgücü arzını belirleyen en temel değişken emeğin fiyatıdır. Tarım sektöründe faaliyette bulunan çiftçiler için ise destekleme ödemeleri gelir kaynaklarından birisidir. Dolayısıyla tarımsal destekler aynı zamanda işgücü arzını belirleyen temel dinamiklerdendir. Buradan yola çıkarak, tarımsal desteklerdeki artışın tarım sektöründeki işgücü arzını artıracacağı, tarımsal desteklerdeki azalışların ise sektördeki işgücü arzını azaltabileceği söylenebilir (Ahearn, vd. 2004). Özellikle üretici gelirini hedef alan doğrudan gelir desteği gibi üretimden bağımsız desteklerin ise işgücü arzı üzerindeki etkisi daha fazladır.

Üretimden bağımsız destekler, çiftçilerin işgücü arzını çeşitli kanallar üzerinden etkileyerek üretim üzerinde etkili olabilir. Normal şartlar altında çiftçilerin iki alternatifi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi üreticilerin zamanlarını tarımsal üretimde bulunmak amacıyla kullanmaları iken ikinci alternatif boş zamanın tarımsal üretim haricinde bir faaliyet için kullanılmasıdır. İki alternatif seçimlik hakka sahip olan çiftçiler için yapılacak ek bir ödeme, tarımsal üretim yapacak çiftçinin işgücünü daha karlı hale getireceğinden, üreticiler birinci alternatife yöneleceklerdir (Ahearn, vd. 2006).

Bununla birlikte çiftçilerin gelir kaynakları, tarımsal faaliyet ve tarımsal olmayan faaliyetler arasında paylaştırılmış olabilir. Böyle bir durumda, destekleme ödemesi tarımsal faaliyetleri daha karlı hale getireceğinden tarımsal işletmelerindeki işgücü arzı tarımsal üretimde bulunmaya yönelecektir. Bir diğer ifadeyle, tarımsal destekler bir yandan tarım sektöründe bulunan mevcut işgücünün tarımsal faaliyetlere daha fazla zaman ayırmasını sağlarken diğer yandan diğer sektörlerde bulunan işgücü için ilave bir emek talebi yaratacaktır (Ahearn, vd. 2006). Her iki durum da tarımsal üretim için daha fazla emek faktörü kullanmak demek olup nihai sonuç üretimden bağımsız olsa bile tarımsal üretimde artıştır.

Tarımsal desteklerin emek piyasasında yarattığı etkiyi belirleyecek değişkenlerden biri de tarımsal desteğin türüdür. Daha önce de belirtildiği gibi çiftçi gelirlerini doğrudan artırmayı hedef alan üretimden bağımsız desteklerin işgücü arzı üzerindeki etkisi daha fazla olacaktır. Bununla birlikte, bir ülkedeki tarımsal istihdam ne kadar yüksekse, tarımsal desteğin işgücü piyasası üzerindeki etkisi de o kadar fazla olacaktır. Bir diğer ifadeyle, tarımsal istihdamın yoğun olduğu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin işgücü piyasası, tarımsal desteklerdeki değişimlere daha duyarlı olacaktır.

2.4. Tarım Arazisi Piyasası ve Üretim Etkisi

Bitkisel üretim tarım arazilerinde yapıldığından, tarım arazilerinin fiyatını etkileyecek değişkenlerin tarımsal üretimi de etkileme potansiyeli bulunmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi üretimden bağımsız destekler doğrudan tarım arazilerinin fiyatını artırmaktadır. Artan arazi fiyatlarının çiftçilerin kredi imkânlarını genişletmesi desteklerin birincil boyutu iken ikinci boyut, yeni tarım arazilerinin üretime açılmasıdır. Yeni tarım arazilerinin üretime kazandırılmasının nihai sonucu ise üretim artışıdır. Böyle bir durumda, tarımsal destek ne kadar üretimden bağımsız olursa olsun üretimi pozitif etkileyecektir (Baldoni ve Ciaian, 2021).

Tarım arazilerinin fiyatlarının artmasından yararlananların başında toprak sahipleri gelmektedir. Tarım arazilerinin fiyatlarındaki artış ile birlikte daha fazla kira geliri elde etmek isteyen toprak sahipleri, tarım arazilerinin boş kalmasını değil tarımsal üretim amaçlı kullanılmasını tercih edeceklerdir. Hatta farklı amaçlı kullanılan tarım arazileri dahi tarımsal üretime tahsis edilebilir. Bununla birlikte göz önünde bulundurulması gereken bir diğer husus kira fiyatlarının çiftçiler için önemli bir maliyet kalemi olmasıdır. Maliyetlerdeki artışın ise çiftçilerin üretimlerini azaltmasına neden olması muhtemeldir. Bu noktada temel husus, tarımsal desteklerin çiftçi gelirinde oluşturacağı artışların maliyetteki artıştan yüksek olmasıdır (Ciaian, 2018).

Tarımsal destekleme ödemelerinin tarım arazisi fiyatları üzerindeki etkisi büyük ölçüde tarımsal desteğin niteliğine bağlıdır. Özellikle alan bazlı verilen destekler üretim yapılan yüzölçümüne bağlı olduğundan, bu tür desteklerdeki artışların doğrudan tarım arazisi talebini artırması beklenmektedir. Ancak toprak arzının katı olması, yeni tarım arazilerinin üretime kazandırılması önündeki en büyük engeldir. Nitekim bunun sonucu olarak, üretimden bağımsız alan bazlı desteklerin arazi fiyatları üzerindeki etkisi daha fazla olacaktır. Çıktıya bağlı destekler ile diğer doğrudan desteklerin ve girdi desteklerinin de arazi talebi üzerinde etkisi olması beklense de bu etki alan bazlı destekler kadar olmayacaktır.

Üretimden bağımsız desteklerin arazi fiyatları aracılığıyla üretim üzerindeki etkisini belirleyecek değişkenlerden bir diğeri ise tarımsal faaliyetlerin profesyonellik seviyesidir. Gelişmiş ülkelerde tarımsal üretim, bu alanda uzmanlaşmış profesyonel tarım işletmeleri tarafından yapılırken diğer ülkelerde daha çok amatör üretim tekniklerine dayanan aile işletmeleri tarafından yapılmaktadır. Profesyonel tarım işletmeleri genel itibarıyla daha büyük yüzölçümüne sahip az parçalı arazilerde üretim yaparken arazi kiralama yoluna gitmektedir. Amatör aile işletmeleri ise daha çok

küçük yüzölçümüne sahip çok parçalı arazilerde geleneksel yöntemler ile üretim yapmakta olup kiralama seçeneği ikinci planda kalmaktadır. Böyle bir durumda, tarımsal desteklerin arazi fiyatları yoluyla oluşturacağı üretim etkisi, arazi kiralamanın yoğun olduğu ülkelerde daha fazla olacaktır.

2.5. Çiftçilerin Beklentileri ve Üretim Etkisi

Çiftçilerin üretim kararları üzerinde etkili olan bir diğer husus, çiftçilerin tarımsal desteklere yönelik beklentileridir. Çiftçilerin beklentilerini şekillendiren değişken ise devletin uyguladığı tarımsal destekleme politikasında yaptığı değişikliklerdir. Nitekim destekleme politikalarıyla ilgili yapılan her bir değişiklik, çiftçilerin destekleme ödemelerinin geleceğiyle ilgili beklentilerini güncellemesine neden olmaktadır. Bu nedenle, üretimden bağımsız desteklerin etkisi göz önünde bulundurulurken mutlak surette tarımsal destekleme politikalarındaki değişikliklerin çiftçilerin algısı üzerinde yaratacağı etki de değerlendirilmelidir (OECD, 2000).

Çiftçiler gelecek ile ilgili beklentilerini geçmiş ve cari dönemdeki verilere ve politikalara göre oluşturmaktadır. Dolayısıyla, hükümetin üretimden bağımsız olsa bile desteklerle ilgili alacağı kararlar, yapacağı açıklamalar ve belirlediği politikalar doğrudan çiftçilerin üretim kararını da etkilemektedir. Esasında hükümetin elindeki destekleme araçlarının etkinliğini düşüren bu durum, doğrudan piyasa sistemini bozucu etkiye sahip olmaktadır. Ancak hükümetin tarımsal desteklerle ilgili olarak çiftçilerin beklentilerini yönetecek politikalar oluşturması, tarımsal üretim politikası için ek bir politika enstrümanı sağlayacaktır (Westcott ve Young, 2004).

Politika değişikliklerinin çiftçilerin beklentisi üzerinde yarattığı etkiye en güzel örnek, ödemenin geçmiş yıllardaki ekim alanı, üretim miktarı veya gelir seviyesi gibi bir değişkene bağlı olarak verilmesidir. Söz konusu destekleme sisteminde, cari dönemde çiftçiye verilecek destek geçmiş

dönemdeki veya geçmiş dönemlerdeki ortalama ekim alanına, üretim miktarına veya gelir seviyesine göre verilebilir. Esasında bu tür bir destekleme yöntemindeki sübvansiyon tutarı cari üretim seviyesinden, ekim alanından ve fiyat düzeyinden bağımsız olduğundan üretimden bağımsız olarak değerlendirilebilir. Ancak referans alınan dönemdeki ekim alanı, üretim miktarı veya gelir seviyesi güncellemeleri, çiftçilerin cari dönemde daha fazla üretmeleri durumunda gelecek dönemde daha fazla destek alacakları yönünde bir algı oluşturarak çiftçilerin daha fazla üretmesi ile neticelenebilir (Coble, vd. 2008).

Çiftçilerin geleceğe yönelik beklentilerini güncellemelerine neden olacak bir diğer politika değişikliği alan bazlı desteklerle ilgilidir. Hükümetin diğer destekleme araçlarından alan bazlı desteklere yöneleceği veya alan bazlı desteklere yapılacak ödemelerin artırılacağı yönündeki politika değişikliği niyeti, üreticilerin beklentilerini güncelleyerek üretim için daha fazla tarım arazisi tahsis etmeleri ve dolayısıyla daha fazla üretmeleri ile sonuçlanacaktır. Aslında benzer durum sadece üretimden bağımsız destekler için geçerli olmayıp üretime bağımlı piyasa fiyat destekleri, fark ödemesi destekleri veya telafi edici ödemeler için de geçerli olabilir. Zira üretim miktarına bağımlı olarak verilen desteklerle ilgili yapılacak güncellemeler, çiftçilerin farklı ürünlere yönelmesi ile neticelenecektir.

2.6. Verimlilik Artışı ve Üretim Etkisi

Tarımsal destekleme ödemeleri bütçeden çiftçilere doğru yapılan bir gelir transferidir. Söz konusu transferin nasıl kullanılacağı ise tamamen üreticilerin tasarrufu altındadır. Çiftçilerin bu aşamada vereceği kararlar esasında tarımsal desteğin üretim etkisinin nasıl gerçekleşeceği konusunda ipucu vermektedir. Bir tarımsal destek üretimden bağımsız olsa bile, desteğin tarımsal üretimi artırıcı yönde kullanılması yine üretim üzerinde pozitif etkiye sahip olacaktır (Kazukauskas, vd. 2014). Ancak söz konusu artış doğrudan belirli bir ürünün daha fazla

üretmesini teşvik etmediğinden piyasa sistemi üzerinde bozucu etkisi bulunmayacaktır. Hatta birim girdi üzerinden daha fazla çıktı alındığından, kaynakların ekonomik olarak etkinliğini artırıcı bir etkiye sahip olacaktır.

Tarımsal desteklerin verimlilik üzerindeki pozitif etkisi en fazla tarımsal altyapı, tarım teknolojileri ve tarımsal mekanizasyon gibi yatırımların yapılmasına bağlıdır. Buna göre, üretimden bağımsız desteklerin söz konusu yatırım ve dönüşümleri desteklemesi durumunda, uzun vadede üretim artışı beklenebilir. Bununla birlikte yine söz konusu desteklerin gübre ve tarım ilacı gibi doğrudan verimliliğe etki eden girdilerin kullanımını artırması da üretim üzerinde pozitif etkiye sahip olacaktır. Ancak her durumda, üretimden bağımsız desteklerin girdi kullanımı üzerindeki etkisi, girdi, çıktı ve fiyat desteklerinin gerisinde kalacaktır.

Sonuç

Tarımsal destekleme politikaları dünya genelinde önemli bir tartışma konusudur. Piyasa fiyat desteği veya fark ödemesi desteği gibi üretime bağımlı olan desteklerin yarattığı üretim fazlası, küresel anlamda ürün fiyatlarını düşürmekte ve küresel ticaretin yönünü ekonomik olarak etkin olmayan yöne saptırmaktadır. Bunun sonucu olarak tarım sektörü, yüksek koruma ve destekleme politikaları ile dış rekabetten soyutlanmaktadır. Esasında kıt kaynakların etkin kullanılmadığı anlamına da gelen bu durumdan en fazla az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler olumsuz etkilenmektedir. Nitekim bu durum göz önünde bulundurularak Uruguay Turu ile tarım sektörü ve tarımsal destekler ilk defa kapsamlı olarak ele alınmış ve Tur sonucunda Tarım Anlaşması imzalanmıştır.

Tarım Anlaşması ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere, üretime bağımlı desteklerde belirli oranlarda indirim yapma yükümlülüğü getirilirken az gelişmiş ülkeler bu şarttan muaf tutulmuştur. Yine Anlaşma içinde üretim ve ticaret üzerinde çok az etkiye sahip olan veya hiçbir etkiye sahip

olmayan destekler üretimden bağımsız destek olarak tanımlanarak bu desteklerin uygulanması bütün ülkeler için serbest bırakılmıştır. Nitekim ilerleyen yıllarda Avrupa Birliği ile Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere birçok ülke üretimden bağımsız desteklere yönelmiştir.

Üretimden bağımsız destek, teorik olarak, üretim ve ticareti çok az etkileyen veya hiç etkilemeyen destek olarak ifade edilse de hangi desteklerin üretimden bağımsız olacağı yönünde herhangi bir tanımlama yapılmamıştır. Bunun sonucu olarak ise birçok ülke birbirinden farklı nitelikteki doğrudan destekleri üretimden bağımsız olduğu gerekçesiyle uygulamaya başlamıştır. Ancak yapılan akademik çalışmalar üretimden bağımsız olduğu gerekçesi ile uygulanan üretimden bağımsız desteklerin aslında üretimden bağımsız olmadığını göstermiştir. İşte tam da bu noktada, bahsi geçen tarımsal desteklerin üretimi nasıl etkilediğine yönelik soru işaretleri ön plana çıkmıştır.

Bir tarımsal destek doğrudan üretim miktarı, fiyat seviyesi veya girdi kullanımı gibi bir değişkene bağlı olmasa bile farklı kanallar aracılığıyla çiftçilerin üretim kararlarını etkileyebilir. Özellikle risk ve belirsizlik altında bulunan çiftçilere yapılacak bir ödeme çiftçilerin daha fazla risk alarak daha fazla üretmesi ile sonuçlanabilir. Bununla birlikte tarımsal destekleme ödemeleri, çiftçilerin karşı karşıya olduğu finansman kısıtını gevşeterek daha fazla yatırım için ihtiyaç duyulan nakde ve krediye erişimi hızlandırabilir. Yine üretimden bağımsız destekler en nihayetinde çiftçiler için bir gelir transferi olduğundan, tarımsal üretimdeki işgücü arzını artırarak üretimi pozitif etkileyebilir.

Üretimden bağımsız desteklerin etkili olduğu bir diğer değişken arazi fiyatlarıdır. Özellikle alan bazlı desteklerin neden olacağı arazi fiyatlarındaki ve kiralardaki artışlar bir yandan kredi imkânlarını genişletirken diğer yandan toprak sahiplerinin elinde bulunan atıl tarım arazilerini üretime kazandıracaktır. Son olarak, çiftçilerin tarımsal destekleme politikalarına yönelik beklentileri de

çiftçilerin üretim kararı üzerinde etkili olmaktadır. Üreticilerin beklentilerini oluşturan temel değişkenler geçmiş ve cari dönemdeki veriler ile hükümetin politikalarıdır. Dolayısıyla, hükümetin üretimden bağımsız olsa bile desteklerle ilgili alacağı kararlar, yapacağı açıklamalar ve belirlediği politikalar doğrudan çiftçilerin üretim kararını da etkilemektedir. Yine üretimden bağımsız desteklerin tarımsal verimliliği artırıcı bir yönü bulursa da aynı üretim faktörü üzerinden daha fazla çıktı alınarak ekonomik etkinliği artıracığından dolayı piyasa sistemi üzerinde bozucu etkiye sahip olmayacaktır.

Türkiye, 2000'li yılların hemen başında tarımsal destekleme politikalarında önemli bir dönüşüm süreci başlatmıştır. Nitekim bu tarihe kadar Türkiye'nin tarımsal desteklerine hakim olan piyasa fiyat destekleri yerini 2002 yılında doğrudan gelir desteğine bırakmıştır. Doğrudan gelir desteği esasında alan bazlı bir destek olup üretim miktarından ve ürün fiyatından bağımsızdır. Bu haliyle doğrudan gelir desteğinin üretimden bağımsız bir destek olduğu söylenebilir. Nitekim daha sonraki süreçte toplam destekleme bütçesi içerisinde doğrudan gelir desteğinin payı %50'nin üzerine çıkmıştır. Ancak üretim etkinliğine yönelik eleştirilerden dolayı doğrudan gelir desteği 2008 yılında kaldırılmıştır. Bugün itibarıyla bitkisel üretimde genel olarak fark ödemesi desteği ve girdi desteği uygulanmaktadır. Ancak girdi destekleri alan bazlı iken fark ödemesi desteği üretim miktarına bağımlıdır. Türkiye için bu durum, uzun zamandır DTÖ bünyesinde devam eden tarım müzakereleri açısından önemli bir risk unsurudur. Zira devam eden müzakerelerin ana başlıklarından birini, üretime bağımlı desteklerin sınırlandırılması oluşturmaktadır. Dolayısıyla mevcut gelişmeler de göz önünde bulundurularak ilerleyen dönemlerde Türkiye'nin tarımsal desteklerde değişikliğe gitmesi ve desteklerini üretimden ayrıştırması gündeme gelecektir.

Kaynaklar

1. Acar, M. ve Bulut E. (2009), "Türkiye'de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Son Gelişmeler", Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 9(17), 1-19.
2. Achterbosch, T. ve Roza P. (2007), Diversity of Impact: Agricultural Trade Liberalisation, Poverty and Development, The Agricultural Economics Research Institute.
3. Ahearn, C.M., El-Osta, H. ve Dewbre, J. (2006), "The Impact of Coupled and Decoupled Government Subsidies on Off-Farm Labor Participation of U.S. Farm Operators", American Journal of Agricultural Economics, 88(2), 393-408. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8276.2006.00866.x>
4. Ahearn, C.M., Harrington, D., Hoppe, R. ve Korb, P. (2004), Decoupled and Coupled Payments Alter Household Labor Allocation, M.E. Burfisher ve J. Hopkins içinde "Decoupled Payments in a Changing Policy Setting", s. 25-32, United States Department of Agriculture, Agricultural Economic Report No. 838.
5. Andersson, C.A.F. (2004), Decoupling: The Concept and Past Experiences, Swedish Institute for Food and Agricultural Economics.
6. Baffes, J. ve de Gorter, H. (2005), Experience with Decoupling Agricultural Support, A. Aksoy ve J.C. Beghin içinde "Global Agricultural Trade and Developing Countries", s. 75-90, World Bank.
7. Baldoni, E. ve Ciaian P. (2021), The Capitalisation of CAP Subsidies into Land Rents and Land Values in the EU: An Econometric Analysis, European Commission JRC Technical Report.
8. Banga, R. (2016), Impact of Green Box Subsidies on Agricultural Productivity, Production and International Trade, International Trade Working Paper 2016/13, Commonwealth Secretariat, London. <https://doi.org/10.14217/5jm0z2bqzszbs-en>
9. Bulut, E. ve Aslan, C. (2022), "Do Livestock Supports Increase Livestock Production? Province Based Panel ARDL Analysis for Turkey Example", New Medit, 3, 17-29. <https://doi.org/10.30682/nm2203b>
10. Bulut, E. ve Bayraktar, Y. (2023), "Do Agricultural Supports Affect Production? A Panel ARDL Analysis of Turkey", Journal of Agricultural Sciences, 29(1), 249-261. <https://doi.org/10.15832/ankutbd.988246>
11. Ciaian, P., Kanacs, D. ve Espinosa, M. (2018), "The Impact of the 2013 CAP Reform on the Decoupled Payments' Capitalisation into Land Values", Journal of Agricultural Economics, 69(2), 306-337. <https://doi.org/10.1111/1477-9552.12253>
12. Clapp, J. (2006), "WTO Agriculture Negotiations: Implications for the Global South", Third World Quarterly, 27(4), 563-577. <https://doi.org/10.1080/01436590600720728>
13. Coble, H.K., Miller, C.J. ve Hudson, D.M. (2008), "Decoupled Farm Payments and Expectations for Base Updating", Review of Agricultural Economics, 30(1), 27-42. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9353.2007.00390.x>

14. De Soto, H. (2005), Sermayenin Sırrı, (Çev. Murat Aygen), Liman Yayınları.
15. Diao, X., Silver, J. ve Takeshima, H. (2016), Agricultural Mechanization and Agricultural Transformation, African Center for Economic Transformation.
16. European Commission (2011), Evaluation of Effects of Direct Support on Farmers' Income Common Agricultural Policy Evaluations, Directorate General for Agriculture and Rural Development.
17. Fabienne, F., Gohin, A. ve Carpentier, A. (2008), The Decoupling of Farm Programs: Revisiting the Wealth Effect. 108. European Association of Agricultural Economists Seminar. <https://doi.org/10.1093/ajae/aap029>
18. Galtier, F., Vindel, B. ve Timmer, P. (2013), Managing Food Price Instability in Developing Countries: A Critical Analysis of Strategies and Instruments, Agence Française de Développement.
19. Hennessy, A.D. (1998), "The Production Effects of Agricultural Income Support Policies under Uncertainty", American Journal of Agricultural Economics, 80(1), 46-57. <https://doi.org/10.2307/3180267>
20. IMF, OECD, WTO, WB (2008), Subsidies, Trade, and International Cooperation, Washington.
21. İKV (2006), Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası Reformları, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları No. 193. <https://doi.org/10.30875/9789287072306>
22. Kazukauskas, A., Newman, C. ve Sauer, J. (2014), "The Impact of Decoupled Subsidies on Productivity in Agriculture: A Cross-Country Analysis Using Microdata", Agricultural Economics, 45, 327-336. <https://doi.org/10.1111/agec.12068>
23. Laborde, D., Mamun, A., Martin W., Pineiro, V. ve Vos, R. (2020), Modeling the Impacts of Agricultural Support Policies on Emissions from Agriculture, NBER Working Paper Series. <https://doi.org/10.3386/w27202>
24. Moschini, G. ve Hennessy, A.D. (2001), Uncertainty, Risk Aversion, and Risk Management for Agricultural Producers, içinde "Handbook of Agricultural Economics", 1(A), s. 87-153. [https://doi.org/10.1016/S1574-0072\(01\)10005-8](https://doi.org/10.1016/S1574-0072(01)10005-8).
25. O'Toole, C. ve Hennessy, T. (2015), "Do Decoupled Payments Affect Investment Financing Constraints? Evidence from Irish Agriculture", Food Policy, 56: 67-75. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2015.07.004>.
26. OECD (2000), Decoupling: A Conceptual Overview, Paris. https://doi.org/10.1787/oecd_papers-v5-art37-en
27. OECD (2005), Decoupling-Policy Implications, Paris. https://doi.org/10.1787/oecd_papers-v5-art38-en
28. Rickard, J.S. (2012), "Welfare versus Subsidies: Governmental Spending Decisions in an Era of Globalization", The Journal of Politics, 74(4), 1171-1183. <https://doi.org/10.1017/s0022381612000680>
29. Roe, T., Somwaru, A. ve Diao, X. (2003), Do Direct Payments Have Inter-Temporal Effects on U.S. Agriculture? C.B. Moss ve A. Schmitz içinde "Government Policy and Farmland Markets", s. 115-139, Iowa State University Press. <https://doi.org/10.1002/9780470384992.ch7>
30. Sarris, A. (2016). Financial Needs and Tools for Agricultural Development and Transformation Pertinent to Low-Income, Food-Insecure Countries, Fondation Pour Les Etudes Et Recherches Sur Le Développement International, Working Paper No. 152. https://doi.org/10.1007/978-3-319-40790-6_6
31. Singh, S.P. (2004). Post WTO Era: Impact on Export Prospects of Livestock Products, National Bank for Agriculture and Rural Development.
32. Singla, S. ve Sagar, M. (2012), "Integrated Risk Management in Agriculture: An Inductive Research", The Journal of Risk Finance, 13(3), 199-214. <https://doi.org/10.1108/15265941211229235>
33. Tarım Anlaşması (1995), https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/14-ag_01_e.htm (Erişim tarihi: 10.08.2023).
34. Tokarick, S. (2003), Measuring the Impact of Distortions in Agricultural Trade in Partial and General Equilibrium, IMF Working Paper. <https://doi.org/10.2139/ssrn.879186>
35. Westcott, C.P. ve Young, C.E. (2004), Farm Program Effects on Agricultural Production: Coupled and Decoupled Programs, M.E. Burfisher ve J. Hopkins içinde "Decoupled Payments in a Changing Policy Setting", s. 7-17, United States Department of Agriculture, Agricultural Economic Report No. 838.
36. WTO (2016), The WTO Agreements Series: Agriculture, Geneva. <https://doi.org/10.30875/57167ad4-en>